

ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПАМПУРА Максим Валерійович - кандидат юридичних наук, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 316.4

Рассмотрены основные современные научные подходы к определению понятия «правовая идеология». Определены место и значение правовой идеологии в структуре правосознания. Охарактеризованы основные элементы и функции правовой идеологии в трансформирующемся обществе. Изучен характер влияния трансформационных процессов на формирование и функционирование правовой идеологии в переходном украинском обществе.

Ключові слова: *правова ідеологія, правосвідомість, структура правової ідеології, функції правової ідеології, трансформація, трансформаційні процеси.*

Постановка проблеми

Завдаючи впливу практично на всі складові елементи правової системи, сучасні трансформаційні процеси призводять до істотних змін у структурі правової свідомості – як на рівні правової психології, так і на рівні правової ідеології, яка відіграє провідну роль у функціонуванні та розвитку правової системи. Правова ідеологія є невід’ємним компонентом загального процесу демократичної трансформації суспільних відносин, адже саме формування і функціонування ефективної правової ідеології в умовах глобалізації та демократизації безпосередньо визначає стратегію і напрямки розвитку правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретико-методологічні дослідження правосвідомості в цілому та правової ідео-

логії як її важливого структурного елемента проводилися такими вченими, як Р. Байніязов, П. Баранов, Ю. Битяк, М. Воппенко, Ю. Грошовий, А. Мельник, В. Нерсесянц, Т. Радько, В. Сальніков, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Тодика та ін. Аналізу окремих характеристик та особливостей формування й функціонування правової ідеології у сучасних умовах були присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як Т. Андрусяк, А. Байков, А. Бесєдін, Р. Калужний, А. Луцький, М. Недюха, В. Толстенко, Л. Удовика, Д. Циганкова та ін.

Не вирішені раніше проблеми

Проте сьогодні під впливом низки трансформаційних процесів, насамперед, глобалізації та демократизації, відбуваються суттєві перетворення у правовій системі України. Істотні зміни відчуються в усіх її елементах, у тому числі й у змісті та характері розвитку правової ідеології як провідної складової правової свідомості. Тож функціонування та розвиток правової ідеології у сучасному посттоталітарному суспільстві наразі є вкрай актуальною проблемою, дослідження якої вимагає належної уваги теоретико-правової науки.

Мета

Метою статті є дослідження правової ідеології як провідної складової правосвідомості в умовах системної трансформації українського суспільства, що передбачає розгляд основних сучасних наукових підходів до

вивчення правової ідеології, аналіз змісту та місця правової ідеології у структурі правової свідомості, характеристики її основних функціональних елементів, а також визначення основних впливів сучасних трансформаційних процесів на формування та функціонування правової ідеології у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу

За умов розбудови правової держави в Україні, правова ідеологія, на відміну від правової психології, що характеризує емпіричний аспект правосвідомості, відбиває рівень науково-теоретичного усвідомлення правової дійсності та, таким чином, об'єктивно перетворюється на один із найбільш впливових чинників цілеспрямованого впливу на поведінку людей шляхом зміни домінуючих цінностей та настанов у правовій культурі в цілому. Слід погодитись із думкою низки експертів, які стверджують, що докорінні зміни в правовій системі сучасної України не обмежуються лише інституціональними нововведеннями, адже будь-який правовий інститут, будь-яка правова норма повинні сприйматись у правосвідомості належним чином, бути предметом реалізації в повсякденній практиці правовідносин. Універсальним механізмом утвердження правових цінностей і принципів, їх втілення у правовій поведінці громадян є саме правова ідеологія [1, с.15].

У сучасній правовій науці ідеологія розглядається як структурний елемент правосвідомості, як суспільне явище, як теоретична основа державної правової політики та ін. Так, у довідковій літературі до найбільш уживаних значень поняття «ідеологія» відносять такі, як: сукупність уявлень і теорій про побудову майбутнього суспільства; система ідеалів, цілей і цінностей, що відбивають інтереси певної соціальної групи; комплекс символів, міфів, інтелектуальних схем, мовних структур, що відбивають існуючу політичну і культурну ситуацію та ін. [2, с.179; 3, с.545]. Кожне з наведених визначень розкриває лише окремих аспекти цього феномена суспільного життя, висвітлює один із його численних проявів. У цілому ж основні аспекти розуміння сутності ідеології можна

умовно звести до двох загальних підходів, за якими ідеологія може розглядатися як:

1) система поглядів та ідей, у яких усвідомлюється та оцінюється ставлення людей до існуючої дійсності й обґрунтовуються завдання соціальної діяльності, виходячи з інтересів соціальних груп або суспільства в цілому;

2) складова частина теоретичного рівня свідомості, яка має практичну спрямованість, є основою для створення програми соціальної діяльності та її реалізації, яка існує у вигляді певних концепцій, програм, лозунгів та ін.

Правову ідеологію більшість науковців розглядає саме як складову правової свідомості, яка виявляється, передусім, на теоретичному рівні, оскільки є формою систематизованого, теоретичного знання. Дійсно, для правової ідеології є характерним раціональний рівень правосвідомості, що формує інтелектуальне усвідомлення права, пізнання його особливостей і закономірностей тощо. Тож В. Сапун безпосередньо відносив правову ідеологію до змісту «раціональних» компонентів правосвідомості» [4, с.14]. А. Венгерів, визначаючи правову ідеологію «як систему концентрованих правових поглядів, що ґрунтуються на певних соціальних і наукових знаннях», зводив її сутність до змісту правових поглядів [5, с.118]. На думку О. Лукашевої, правова ідеологія може бути визначена як певна система уявлень про сутність, особливості, принципи права та правового регулювання, про форми втілення цих правових уявлень у життя [6, с.133]. В. Лазарєв тлумачить сутність даного поняття більш широко, виокремлюючи в структурі правової ідеології, окрім уявлень та поглядів, такі елементи, як переконання, теорії, концепції про правову дійсність [7, с. 278].

Незважаючи на деякі відмінності у розумінні сутності та змістовного наповнення правової ідеології, переважна більшість сучасних дослідників поділяє думку про те, що правова ідеологія є комплексним, системним явищем, яке містить у собі «сукупність правових ідей, теорій, концепцій, парадигм, переконань, уявлень щодо найбільш оптимального правового розвитку національної

правової системи й національної держави» [8, с.108]. Так, В. Толстенко, зокрема, визначає правову ідеологію як елемент правосвідомості, що становить цілісну систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, котрі формуються в суспільстві самостійно або завдяки цілеспрямованій державній діяльності, відображають існуючий стан правовідносин, визначають основи суспільного сприйняття правопорядку, встановлюють основні цілі розвитку правової системи й системи законодавства держави [1, с.14]. Дослідник наголошує на тому, що, являючи собою цілісне відображення правової дійсності в розумі людини, правова ідеологія дозволяє не лише реконструювати теоретичними засобами наявні в суспільстві правовідносини, але й запропонувати необхідні для розвитку держави і суспільства правові цінності, правові цілі, а також ймовірні моделі правового регулювання тих чи інших суспільних відносин [1, с.15]. Т. Синюкова підкреслює, що правова ідеологія – це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відбивають і оцінюють правову реальність [9, с.559], а К. Толкачов визначає правову ідеологію як цілісну систему ідей, теорій, переконань й зазначає, що саме така системність дозволяє їй адекватно відбивати соціально-оцінювальне ставлення до права та характеризувати правову систему як у статичності, так і в динаміці [10, с.101]. За визначенням А. Бесєдіна, правова ідеологія є основним елементом правової системи сучасного суспільства і є системою правових ідей, механізмом інтерпретації цих ідей, а також системою державних і суспільних інститутів, що впроваджують положення правової ідеології в правосвідомість [11, с.5]. Р. Калюжний, також розглядаючи правову ідеологію як систематизоване уявлення щодо правової дійсності, наголошує, що її основу складає сукупність пов'язаних між собою переконань, настанов, правових поглядів і норм, які формують суспільну та індивідуальну правосвідомість, сприяють утвердженню певного правового порядку, правовідносин, впливаючи на всі сфери соціального життя – економіку, політику, культуру, мораль тощо

[12, с.4]. В. Хропанюк визначає правову ідеологію як «систему поглядів і уявлень», основний зміст якої полягає у теоретичній формі відображення суспільного життя [13, с.204], що, як підкреслює М. Недюха, дає змогу не лише наголосити на єдності правової теорії та практики, а й на важливості забезпечення єдності теоретичної й емпіричної свідомості суспільства, ідеї та інтересу, правової норми та соціального порядку [14, с.301].

Отже, правова ідеологія постає перед нами у вигляді цілісної системи ідей, поглядів, теорій про сутність та соціальне призначення права, про можливості його використання для вирішення соціальних проблем. Як структурний елемент правосвідомості, правова ідеологія відбиває раціональне ставлення людини, соціальної групи або суспільства в цілому до явищ правової дійсності за допомогою системи ідей, переконань та ін., що мають раціональний характер і передбачають оцінку явищ та процесів правового характеру. Таким чином, правова ідеологія характеризується системністю й у значній мірі науковістю, оскільки вона претендує на теоретичне відтворення й відбиття уявлень про право та закономірності правового життя суспільства.

Провідне місце у структурі правосвідомості визначається цілою низкою специфічних особливостей її формування та функціонування, до яких, зокрема, відносяться такі, як:

- цілісність, систематичність наявного в ідеології знання, використання засобів пізнання теоретичного рівня;
- виникнення в результаті інтелектуальної діяльності професіоналів;
- спрямованість на зміну або закріплення існуючих правовідносин та правових і політичних інститутів;
- апеляція до цінностей суспільного та політико-правового життя як одного з головних чинників формування відповідної правової поведінки та ін.

Правова ідеологія, як елемент правосвідомості, взаємодіє з правовою психологією, що охоплює собою сукупність правових уявлень, бажань, почуттів, настроїв, характеристик для конкретної соціальної групи або суспільства в цілому. Однак у порівнянні з

правовою психологією, основу якої становлять психологічні почуття людей, правова ідеологія характеризується цілеспрямованим, науковим осмисленням права як цілісного соціального інституту, не в окремих його проявах (зокрема, у вигляді тих або інших норм, судових рішень та ін.), а як самостійний елемент суспільства. Тобто правова ідеологія, що відповідає теоретичному рівню правосвідомості, – це система правових ідей, поглядів, теорій, у яких або обґрунтовується необхідність певних норм права, або доводиться їх неправомірність. Мова тут йде не про розрізнені знання та уявлення, які виникають та формуються стихійно, а про їх цілісну систему, що дає можливість проникнути в сутність правових явищ, розкрити внутрішній механізм правового регулювання.

Правова ідеологія як систематизоване наукове відбиття правових поглядів, вимог, ідей соціальних груп або суспільства в цілому дає необхідне обґрунтування встановлених або передбачуваних юридичних відносин, ролі та значення права, законності та правопорядку. Саме на цьому рівні формується комплекс юридичних наук, розробляються науково-практичні рекомендації правотворчим та правозастосовним органам. Варто підкреслити, що особливого значення у правовій ідеології набуває юридична наука, правова доктрина, тобто ті праці юристів-професіоналів, які концентрують у собі аналітичні міркування про право в цілому або про окремі його інститути, про відповідність правових інститутів вимогам суспільства, що розвивається. Наукова теорія визначає стратегію розвитку правового життя суспільства, здійснює всебічний аналіз сучасної правової ситуації. Результатами діяльності правової науки як однієї з найважливіших форм прояву правової ідеології та правової свідомості в цілому, є аналіз та узагальнення сутності і змісту державно-правових явищ шляхом вироблення відповідних правових понять, ідей, теорій або концепцій.

У сфері ідеології й через ідеологію знаходять своє висвітлення потреби та інтереси різних соціальних груп, населення держави в цілому. Безумовно, елемент індивідуального, особистісного присутній і в

ідеологічному відбитті правової дійсності, однак при цьому правова ідеологія значно перевершує правову психологію за ступенем і характером пізнання права. В. Лазарєв з цього приводу зазначає, що правова ідеологія відображає переважно результати абстрактного мислення, містить у собі концептуально оформлені ідеї та поняття про необхідність і роль права, про його забезпечення, вдосконалення, методи та форми запровадження у життя [15, с.27]. Тож якщо правова психологія фіксує здебільшого зовнішній, поверхнево-почуттєвий аспект, зріз правових явищ, який цілком охоплюється повсякденним людським досвідом, то правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального змісту, природи права, намагається, як правило, подати його у вигляді цілісної культурно-історичної догми [9, с.559]. Зазначимо, що ідеологія, як феномен суспільної свідомості, підкоряється загальним закономірностям її функціонування та розвитку. Являючи собою похідну від буденної психології, ідеологія утворюється на більш високому її рівні, за межами тієї або іншої конкретної соціальної групи, коли окремі, найбільш типові елементи повсякденного життя даної групи усвідомлюються та стають надбанням тієї частини цієї групи, яка володіє вже не просто повсякденною, а правовою і політичною свідомістю. У свою чергу, спеціальна діяльність з наукового оформлення даної правової та політичної свідомості у концептуальну, наукоподібну форму знань, уявлень і програм дій утворює ідеологію як вищий рівень розвитку буденної психології.

Сфера найбільшого «застосування» правової ідеології – не індивідуальні та стихійно-масові відносини людей, що є характерним саме для правової психології, а націленість на відбиття інтересів, потреб достатньо оформлених, інституціоналізованих соціальних спільнот: політичних партій, громадських рухів, державних і міждержавних об'єднань. У цьому випадку правова ідеологія виконує своє основне призначення: вона стає своєрідним «соціальним планом-програмою діяльності організованих у партії, рухи, в цілому у політичну систему людей, дозволяє їм діяти усвідомлено та доцільно з

метою досягнення відповідних соціальних і правових ідеалів» [9, с.560].

Правова ідеологія є поєднанням цілої низки духовних утворень – ідей, поглядів, принципів, оцінок, ідеалів і норм та ін. У цій якості їй властиві інституціональність, опосередкований характер відбиття дійсності, внутрішня диференційованість. Сучасні вчені відзначають, що структура правової ідеології представлена як раціональними, так і ірраціональними елементами, що є як результатом цілеспрямованого стимулюючого впливу держави та окремих інститутів громадянського суспільства на формування сприйняття права та правопорядку, так і наслідком спонтанного розвитку суспільної думки щодо змісту, цілей та призначення права в процесі регулювання суспільних відносин [16, с.14]. Основними компонентами правової ідеології, які відбивають сутність правової ідеології, яка розуміється як теоретичне оформлення правової свідомості на професійному рівні, є теоретичні знання, норми та ідеї.

Аналіз сучасних наукових досліджень у даній сфері дав можливість встановити, що традиційно в сучасній теоретико-правовій науці виділяють такі структурні елементи правової ідеології: поняття та уявлення про право і правові явища суспільства; юридичні ідеї, категорії, спрямовані на розкриття сутності та законів розвитку правового життя; теорії та вчення, що характеризують правову систему, яка розвивається; погляди світоглядного порядку, юридичні доктрини [17, с.199; 18, с.34].

Найбільш детальною та науково обґрунтованою уявляється класифікація структурних елементів правової ідеології, запропонована В. Толстенком, за яким сучасна правова ідеологія містить у собі такі основні складові, як:

а) правові уявлення, поняття та ідеї, які служать вихідними інструментами для досягнення правової дійсності, містять у собі загальне уявлення про право та його роль у регулюванні суспільних відносин;

б) правові теорії, доктрини, концепції та моделі, які описують існуючі правовідносини, а також служать засобом впливу на їх розвиток, вдосконалення і наближення до

існуючих суспільно-правових уявлень про належну правову організацію і правопорядок;

в) правові цінності та цілі, які закріплюють найважливіші для суспільства регулятивно-аксіологічні ідеї, в яких відбито пріоритети правового розвитку;

г) правові ідеали, які відбивають орієнтири розвитку правової системи;

д) правові принципи, що лежать в основі правового регулювання і визначають основні параметри розвитку системи права і законодавства [1, с.15].

Розглядаючи ідеологію як специфічне духовне утворення, спеціально призначене для цільової та ідейної орієнтації правової і політичної поведінки громадян, найбільш доцільним є виділення таких рівнів її функціонування:

- теоретико-концептуальний рівень, на якому формулюються основні положення, що розкривають цінності та ідеали певної соціальної групи, прихильників тієї або іншої мети політичного розвитку;

- програмно-політичний рівень, на якому соціально-філософські принципи та ідеали перетворюються на програми, гасла й вимоги політичної еліти, формуючи, таким чином, нормативну основу для прийняття управлінських рішень і стимулювання поведінки громадян;

- актуалізований рівень, що характеризує ступінь засвоєння громадянами цілей і принципів даної ідеології, їх втілення у практичних діях.

Дія правової ідеології як складової правосвідомості ґрунтується на її нормативності, здатності бути регулятором правового життя індивіда. Вона впливає на волю та свідомість людей, але, на відміну від права – регулятора суспільних відносин, ідеологія завдає вплив різними способами: моральними, ціннісними, нормативними і навіть почуттєвими (правові установки, очікування, устремління тощо). Звідси в правовій ідеології виявляються різні способи впливу на правову поведінку індивіда: інформаційний, адаптаційний, ціннісний, мотиваційний, нормативно-зобов'язуючий та ін.

Трансформаційні процеси у сучасному світі завдають суттєвого впливу й на всі

функції правової ідеології. Як невід'ємна складова правової свідомості, правова ідеологія виконує такі властиві правосвідомості функції, як пізнавальна функція, регулятивна функція, аксіологічна функція, прогностична функція. Поряд із ними маємо виділити низку специфічних функцій – інтегративну, цілеорієнтовну, мобілізуючу, трансформаційну, які притаманні лише правовій ідеології як специфічній складовій правової свідомості. Головною функцією правової ідеології є завдання впливу на формування і розвиток правосвідомості індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому шляхом сприяння процесу формування ідей, уявлень, принципів щодо вдосконалення правових норм, інститутів та правовідносин. Сучасні трансформаційні процеси безпосередньо впливають на зростання ролі та значення спеціальних функцій правової ідеології, актуалізуючи необхідність оцінки нових правових явищ і процесів, зокрема правових стандартів прав людини, функціонування судової влади, правової інтеграції та ін., потребуючи усвідомлення та врахування нових ціннісних орієнтирів і норм у правовій політиці держави, правовій поведінці всіх суб'єктів правовідносин, зумовлюючи необхідність швидко та адекватно реагувати на нові суспільні та політичні виклики, вимагаючи передбачати і прогнозувати перспективи правового розвитку національної правової системи у глобальному правовому просторі та ін. [8, с.110].

Сьогодні є очевидним, що проблеми адаптації правової системи до нових світових викликів безпосередньо пов'язані з еволюцією основних механізмів управління соціально-правовими процесами, якісно новими, більш адекватним новим сучасним реаліям правовим регулюванням суспільних відносин у демократичній політичній системі, адже як один із найбільш впливових інструментів даного механізму, саме правова ідеологія «надає адекватні та дієві політико-правові засоби забезпечення від викликів, ризиків і небезпек, спричинених глобалізацією» [12, с.35]. Практика сучасного правового та суспільно-політичного розвитку вимагає, насамперед, формування такого соціально-правового простору, який

можна було б об'єднати із європейським та глобальним правовим простором на основі спільних правових цінностей і стандартів. Експерти відзначають, що саме цим і зумовлена переважна більшість процесів, які відбуваються наразі у національній правовій системі України, пов'язаних з адаптацією, гармонізацією національного законодавства із міжнародним та європейським, утвердженням європейських цінностей демократії, правової держави, прав людини та ін., світових стандартів у сфері захисту прав людини, судочинства, правозастосування тощо [8, с.110].

Висновки

Отже, правова ідеологія як складова правової свідомості перебуває під впливом сучасних трансформаційних процесів, що призводить до цілої низки наслідків, зокрема: на тлі поширення та утвердження загальноєвропейських правових принципів і стандартів в Україні відбуваються значні змістовні трансформації правової ідеології, зокрема змінюється її зміст та соціальне призначення, зростає її роль у реалізації завдань державної правової політики; посилюється вплив ідеології на процеси соціального розвитку, нормативно-правове регулювання інтересів соціальних груп та населення держави в цілому, актуалізуються інтеграційна, аксіологічна, мобілізаційна, трансформаційна функції правової ідеології.

Література

1. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у розвитку сучасної української держави і суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. Л. Толстенко; Відкритий міжн. ун-т розвитку людини «Україна». – К., 2012. – 18 с.
2. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота : термінол.-понятійн. словник / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
3. Універсальний словник-енциклопедія // Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : «Ірина», 1999. – 1551 с.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто основні сучасні наукові підходи до визначення поняття «правова ідеологія». Визначено місце та значення правової ідеології у структурі правосвідомості. Проаналізовано основні елементи та функції правової ідеології у суспільстві, що трансформується. Досліджено характер впливів, що завдаються трансформаційними процесами на формування і функціонування правової ідеології у сучасному українському суспільстві.

SUMMARY

The contemporary scientific approaches of understanding of content the notion «legal ideology» are considered. The place and significance of legal ideology in the structure of legal consciousness are defined. The main elements and functions of legal ideology in the conditions of transformational society are determined. The interrelation of the contemporary transformational process and process of formation and functioning of legal ideology in Ukrainian post-totalitarian society is analyzed.

4. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права / В. А. Сапун. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1984. – 112 с.

5. Венгеров А. Б. Теория государства и права: [Часть 2. Теория права]. Т. 2 / А. Б. Венгеров. – М. : Юристъ, 1996. – 152 с.

6. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М. : Юрид. лит-ра, 1973. – 289 с.

7. Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 1998. – 339 с.

8. Удовика Л. Г. Правова ідеологія України: проблеми й перспективи формування в умовах глобалізації / Л. Г. Удовика // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. – 2013. – Вип. 21. Серія Право. Частина II. Т. 1. – С. 107-112.

9. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1999. – 672 с.

10. Толкачев К. Б. Правовая идеология в структуре профессионального сознания государственных служащих / К. Б. Толкачев // Государство и право. – 2007. – № 11. – С. 101-103.

11. Беседин А. А. Правовая идеология как элемент правовой системы современного общества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Беседин А. А. ; Моск. ин-т МВД РФ. – М., 2011. – 24 с.

12. Калюжний Р. А. Правова ідеологія як фундаментальний чинник становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства / Р. А. Калюжний // Вісник Запорізького нац. ун-ту. – 2012. – № 1 (I). Юридичні науки. – С. 109-112.

13. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : [учеб. пос.] / В. Н. Хропанюк / Под ред. проф. В. Г. Стрекозова ; В. Н. Хропанюка. – М. : Инверсталь, 2000. – 298 с.

14. Недюха М. П. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / М. П. Недюха // Публічне право. – 2012. – № 3 (7). – С. 299-306.

15. Основы права: Учебно-методическое пособие / Под ред. проф. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1996. – 296 с.

16. Луцький А. І. Правова ідеологія в українському державотворенні: теорія і практика автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. І. Луцький ; Відкритий міжн. ун-т розвитку людини «Україна», 2015. – 40 с.

17. Зайцева В. А. Правовая идеология и правосознание / В. А. Зайцева // Вестник ТИСБИ. – 2014. – № 3. – С. 198-203 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tisbi.ru/assets/Site/Science/--2014/prav3.pdf>.

18. Пастушенко О. В. Развитие правосознания как основы правового государства / О. В. Пастушенко // Грані. – 2012. – № 12. – С. 32-36.